

**Zsinka Flóra**

## **A szegénység kultúrája - Kritikák és értelmezési keretek<sup>1</sup>**

### **Absztrakt**

A tanulmány tárgya Oscar Lewis sokat vitatott elmélete a szegénység kultúrájáról. Az írás szemügyre veszi a koncepcióval szemben leggyakrabban felmerülő kritikai érveket. Ezek közül az első, az áldozathibáztatás vádja, amely a korabeli rendkívül átpolitizált underclass diskurzusban nyert megfogalmazást. Ezt követően kerülnek tárgyalásra a kultúra fogalom használatával kapcsolatos kritikák. Harmadsorban a Lewis által alkalmazott módszertannal és az általa alkotott elmélet empirikus megalapozottságával kapcsolatos bírálatokat vesszük szemügyre. A tanulmány végül arra tesz kísérletet, hogy Bourdieu habitus fogalma segítségével a szegénység kultúrájának nevezett jelenséget egy olyan értelmezési keretben helyezze el, amely kiküszöböli a koncepcióval kapcsolatos korábbi félreértéseket.

### **Abstract**

The subject of this study is Oscar Lewis's much-discussed and often misinterpreted theory of the culture of poverty. The paper looks at the most common critical arguments against the concept. The first one of these is the accusation of victim-blaming, which was worded in the highly politicised underclass discourse of the time. After that, the criticisms problematising the concept of culture are discussed. Thirdly we look at the critical arguments against the methodology used by Lewis and the empirical grounding of his theory. Finally, the study attempts to use the concept of habitus to interpret the phenomenon called the culture of poverty. The paper argues that the use of a Bourdieusian interpretative framework allows us to avoid the misunderstandings that arose in the past about Lewis's concept.

### **Bevezetés**

Az itt következő tanulmány tárgya Oscar Lewis sokat vitatott és sokszor félreértelmezett elmélete a szegénység kultúrájáról. Lewis könyvei igen gyorsan bestsellerré váltak és világhírűvé tették szerzőjüket, másrészt viszont a bennük megfogalmazott koncepció rendkívül éles kritikák tárgya lett a tudományos szféra szereplői részéről. Amint látni fogjuk, a kritikák heveséget elsősorban nem az elmélet hiányosságai indokolják, hanem okai nagyrészt a

---

<sup>1</sup> EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, "Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban" megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

korabeli tudományos mező belső viszonyaiban, valamint a tudományos mező és hatalmi mező kapcsolatában keresendők. Az elmélet kapcsán született reflexiók a recepció tágabb társadalmi és történelmi kontextusát figyelembe véve értelmezhetők. A szegénység kultúrája elmélet körüli viták is azt látszanak igazolni, hogy a szegénység tudományos konceptualizálására tett kísérletek és a szegénységet tematizáló diskurzusok sokszor többet árulnak el a kutatók társadalmi környezetében meglévő törésvonalokról, mint a szegénység valós tapasztalatáról (Bourgeois 2015; Harvey - Reed 1996).

A következőkben először röviden összefoglalom Lewis legfontosabb állításait a szegénység kultúrájával kapcsolatban, majd szemügyre vesszük a koncepcióval szemben felhozott legfontosabb érveket. Ezek közül az első, az áldozathibáztatás vádja, amely a korabeli rendkívül túlfűtött és átpolitizált underclass diskurzus kontextusában fogalmazódott meg. Ezt követően tárgyalom azokat a kritikákat, amelyek a kultúra fogalom használatát problematizálják. Harmadsorban pedig azokat a kritikai érveket veszem szemügyre, amelyek a szegénység kultúrája elmélet empirikus megalapozottságával, a Lewis által alkalmazott módszertannal szemben emelnek kifogásokat. Zárásképpen a Ladányi János és Szelényi Iván által interpretált olvasatot követve azt próbálom meg bemutatni, hogy miként értelmezhető a szegénység kultúrája Bourdieu habitus fogalmának segítségével. A bourdieu-i értelmezési keret alkalmazása lehetővé teszi azt, hogy kiküszöböljük azokat a félreértéseket, amelyekre a kultúra fogalom használata ad okot, ugyanakkor választ kapjunk arra, hogy a szegénység kultúráját jellemző sajátosságok milyen szerepet játszanak azoknak az egyenlőtlen társadalmi viszonyoknak az újratermelődésében, amelyek eredményeképpen létrejöttek.

### **A szegénység kultúrája**

Lewis 1959-ben, a *Five Families; Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* című írásában használta először a fogalmat, majd későbbi műveiben (Lewis 1965, 1968) fejtette ki részletesebben. Ezen fejtegetések alapján a következőképpen foglalható össze a koncepció: Lewis szerint a szegénység kultúrája tulajdonképpen a marginális pozíciójú társadalmi csoportok adaptációját jelenti azokhoz a körülményekhez, amelyekben élni kényszerülnek. A szegénység kultúrája a legkülönbözőbb történelmi kontextusokban megjelenhet, de alapvetően olyan kapitalista társadalmakban alakul ki, amelyekre szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek, magas munkanélküliség, az alacsonyan képzettek alulfoglalkoztatottsága, a szegény népeiséget támogató intézmények hiánya, a bilaterális rokonsági rendszer elterjedtsége jellemző, valamint az, hogy az uralkodó osztály értékrendjében kiemelt szerepe van a vagyongyarapításnak, a felfelé történő mobilitásnak, és az alacsony szocioökonómiai státusz okát az erre való

alkalmatlanságban, az érintett személyek alacsonyabbrendűségében látják (Lewis 1968:5; 1965: 13-14). Leggyakrabban a társadalom és a gazdaság szerkezeti átalakulása, a technológiai innovációk elterjedésének eredményeképpen, a munkamegosztás új rendszeréből kívül rekedtek körében fejlődik ki (Lewis 1965: 15). A munkanélküliség vagy alulfoglalkoztatottság alacsony jövedelmet, rossz lakáskörülményeket, súlyos anyagi deprivációt eredményez, ami lehetetlenné teszi a gazdasági és társadalmi életben való részvételt. Az érintettek számára a többségi társadalom által elfogadott és követett célok elérhetetlenné válnak. Ennek eredményeképpen egyfajta védelmi és adaptációs mechanizmusként alakul ki a szegénység kultúrája. Vagyis a marginalizált csoportokhoz tartozók számára a túlélés eszközt jelent, amely segít megküzdeni a reménytelenség és a kilátástalanság érzésével. A szegénység kultúrája eltérő jellegzetességekkel bírhat területi kontextustól függően, ugyanakkor Lewis úgy találta, hogy világszerte hasonló mintázatok mutatkoznak a családszerkezet, a személyközi kapcsolatok, az időorientáció, az értékek és pénzgazdálkodás tekintetében (Lewis 1959:2). Legtöbb művében az erős jelen-orientációt, a tervezés hiányát, a fatalizmust, az alacsony aspirációs szintet, az impulzív érzelmi reakciókat, és a párkapcsolatok labilitását hangsúlyozza (Lewis 1959, 1965, 1968, 1968 [1961]). Meglátása szerint azok az emberek, akikre a szegénység kultúrája jellemző, alapvetően az „itt és most”-ra fókuszálnak, tehát kevés fogékonyságot mutatnak a történetiség vagy a tervezés iránt. A saját életük, a saját problémáik kötik le őket, anélkül, hogy tudatosítanák a sorsközösséget a hasonló helyzetben élőkkel<sup>2</sup> (Lewis 1968: 11). Lewis szerint a szegénység szubkultúrájának ezen elemei bizonyos értelemben pozitív funkciót töltenek be az szegények életében. A jelen-orientáció nagyobb spontaneitást eredményez; a kívülállók számára irracionálisnak tűnő pénz- és időgazdálkodási attitűdök pedig lehetővé teszik számukra, hogy szorongás nélkül adják át magukat különböző élvezeteknek, ami elviselhetőbbé teszi az általános nélkülözést. Az impulzív érzelmi reakciók és az erőszak gyakori alkalmazása gyorsan tisztázza az interakciós helyzeteket, és lehetővé teszi a feszültség azonnali levezetését. A férfiak párkapcsolati hűtlenségének oka Lewis szerint a munkanélküli státusszal járó alacsony önbecsülésben keresendő. E pozitív funkciók felismerése természetesen nem jelenti a szegénység idealizálását vagy romanticizálását, mert a szerző hangsúlyozza, hogy mindezek mögött mély reményvesztettség, szenvedés és elidegenedettség húzódik meg. A szegénység kultúrája nyilvánvalóan nem azonos a szegénységgel. A szerző

---

<sup>2</sup> Ez az oka annak, hogy amennyiben a szegények marxi értelemben vett osztálytudatra tesznek szert, többé már nem lesz rájuk jellemző a szegénység kultúrája. Bármely olyan vallási vagy politikai mozgalom, amely a szegényeknek reményt ad, és létrehozza közöttük a szolidaritás kötelekeit, a szegénység kultúrája ellenében hat (Lewis 1965:12).

több példát is említ olyan társadalmi csoportokra, amelyek szegénységben éltek, de nem volt rájuk jellemző a szegénység kultúrája (preindusztriális/törzsi társadalmak, alsó kasztok Indiában, kelet-európai zsidóság, és kubai tapasztalatai alapján ide sorolja a szocialista országok szegény népességét is) (Lewis 1968: 12-14). Ezen példák alapján elmondható, hogy a szegénység kultúrája nem alakul ki olyan esetekben, ahol a szegény népesség a szélesebb társadalomba integrálódik, vagy ahol erős körökben a csoportkohézió, valamint akkor sem, ha a tradíciók és/vagy a vallás megtartó ereje gátolja kialakulását<sup>3</sup>.

Lewis meglátása szerint a szegénység kultúrája bizonyos értelemben függetlenedik azoktól a körülményektől, amelyek létrehozzák, autonómiára tesz szert, és generációról generációra öröklődik. Ennek oka, hogy a szegénység kultúrájával jellemezhető társadalmi csoportokban a gyermekek már nagyon hamar magukévá teszik ezen szubkultúra értékeit, a jellegzetes viselkedésmintákat és attitűdöket. Emiatt, ha a későbbiekben életpályájuk során javulnak is mobilitási esélyeik, vagy valamilyen értelemben kedvezőbbé válnak a körülmények, akkor sem lesznek képesek élni ezekkel a lehetőségekkel. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Lewis a szegénység és a szegénység kultúrájának megszüntetéséhez elsődleges feladatnak a tartós szegénységben élők gazdasági helyzetének javítását tekinti. Ez nem teszi lehetővé ugyan, hogy a szegénység kultúrája egy generáción belül eltűnjön (éppen a fent említett okokból kifolyólag), de mindenképpen szükséges és elsődleges feltétele annak, hogy e tekintetben is változás következzen be (Lewis 1965: 15; 1968:6).

#### **A szegénység kultúrája és az underclass vita - az áldozathibáztatás vádja<sup>4</sup>**

A '60-as, '70-es években az Egyesült Államokban az afroamerikaiak által lakott gettóknak felhalmozódó társadalmi problémák, a növekvő szegénységi ráta, és az underclass megjelenése politikai értelemben vett, megoldást sürgető problémahalmazzá konstruálódtak. A szegénység mibenlétéről, okairól, valamint a szegénység reprodukciójában szerepet játszó strukturális és kulturális mechanizmusok szerepéről rendkívül heves és széleskörű vita bontakozott ki. E problémák tematizálása nagy nyilvánosság előtt zajlott, és háttérét a fokozódó politikai figyelem, a Johnson elnök által meghirdetett szegénység elleni háború (war on poverty) és az ennek kapcsán kialakításra kerülő társadalmpolitikai intézkedések, valamint a polgárjogi mozgalom alkották. Ebben az értelemben az állásfoglalásoknak politikai és hatalmi tétje is volt, ami részben indokolhatja heveségüket. Másrészt a szegénység problematikájának tárgyalása

---

<sup>3</sup> Érdekes párhuzam, hogy Durkheimnél hasonló tényezők gátolják az anómia kialakulását (Durkheim 1982[1897]).

<sup>4</sup> Az underclass vitáról és a szegénység kultúrájáról összefoglalóan lásd még Spéder 2002.

során felszínre kerültek az ország történelmi múltjában mélyen gyökerező ellentétek és az ezeket övező (többnyire jogos) érzékenység. Az Egyesült Államokban a puritán-kolonialista örökség és az ország történelmét beárnyékoló események, a népirtás és a rabszolgaság emléke, valamint a faji megkülönböztetés és elnyomás más formáinak valósága gyakran rányomják a bélyegüket a szegénységgel kapcsolatos diskurzusokra, amelyek általában a rasszizmus problémája és az érdemesség-érdemtelenesség kérdése körül polarizálódnak és sokszor heves érzelmektől fűtöttek (Bourgois 2001). Az underclass vita tematikáját is elsősorban ezek az ellentétek határozták meg, és a fő törésvonal a strukturalista és a kulturalista megközelítések között húzódott. A legfontosabb kérdést tehát az jelentette, hogy a szegénység újratermelődésében a strukturális vagy a kulturális hatásoknak kell-e nagyobb szerepet tulajdonítani.

Az underclass fogalmat elsőként Gunnar Myrdal (1963) használta a háborút követő gazdasági átstrukturálódás révén megjelent újfajta szegénység leírására. Az underclasst értelmezésében azok a tartósan munkanélküliek alkották, akiknek hiányzott a gazdasági tőkájük ahhoz, hogy képezzék magukat, és alkalmazkodjanak a megváltozott igényekhez, ezért kívül rekedtek a növekvő jóléten. A '60-as években más, hasonló szellemű underclass megközelítések is születtek, amelyek egyes esetekben ugyan eltértek a myrdali fogalomhasználatától, vagy máshová helyezték a hangsúlyokat, de az underclasst alapvetően strukturális kategóriaként kezelték, és gazdasági-társadalmi hatásokban keresték létrejöttének okait (Aponte 1990).

A vita a '60-as években először az ún. Moynihan jelentés kapcsán éleződött ki. Daniel Patrick Moynihan a Johnson kormányzat részére készített jelentésében elsősorban azt emelte ki, hogy az afroamerikai férfiak munkanélkülisége a családszerkezet megbomlásához vezet, vagyis a nagyvárosi gettóban nagy mértékben felülreprezentáltak azok a háztartások, amelyeket gyermekeiket egyedül nevelő anyák vezetnek. Meglátása szerint ez az egyszülős családszerkezet további gátját képezi a szegénységből való kiemelkedésnek (Moynihan 1965). Moynihan jelentése hatalmas indulatokat kavart és óriási felháborodás övezte a polgári jogi mozgalom és az akadémiai szféra egyes képviselőinek részéről, akik a jelentést rasszistának, és áldozathibáztatónak bélyegezték. A jelentés egyes liberális értelmezői szerint azonban Moynihan írása kormányzati beavatkozást sürgető felhívás volt a belvárosi gettóban élő afroamerikaiak helyzetének javítására (a Moynihan vitáról lásd pl. Geary 2015; Katz 2013).

A '70-es, '80-as években egyre inkább teret nyertek az underclass behaviorista megközelítései is, amelyek a belvárosi slumokban kialakuló új minőségű szegénység okait az

ott élő népeiségre jellemző sajátos viselkedésmintákkal igyekeztek megmagyarázni (Aponte 1990). E nézetek egyik legmarkánsabb képviselője Charles Murray (1984) a jóléti intézkedések megszüntetése mellett érvel a segélyezésre „érdemtelenek” körében, mivel meglátása szerint a szociális támogatások megerősítik a jóléti államtól való függést, és a többségi társadalomtól eltérő normák megerősödését eredményezik. Az underclass jobboldali-konzervatív megközelítései szerint tehát a szegénység kultúrája nem következménye, hanem oka a szegénységnek, ezért megszüntetni csak a jóléti állam felszámolásával és a szegények viselkedésének megváltoztatásával lehet. Ezzel az érveléssel szembehelyezkedve a szélsőbaloldali értelmiség körében pedig egyfajta versengés alakult ki, annak bizonyítására, hogy ki válik radikálisabb védelmezőjévé a szegényeknek (Harvey - Reed 1996).

A vita a '70-es évek végén a Time magazinban és más amerikai sajtótermékek hasábjain megjelenő híradások kapcsán lángolt fel, amelyek fenyegető képekben számoltak be az underclass megjelenéséről az Egyesült Államok belvárosaiban (Katz 1993: 4.). Ezek a beszámolók az újfajta városi szegénységet a droghasználat, bűnözés, tinédzser terhességek és a jóléti államtól való függőség fogalmaival írták le. A munkanélküliséget és a gyáripár leépülését utalásszerűen megemlítették ugyan, mint az underclass kialakulásában szerepet játszó tényezőt, de érdemben nem sokat törődtek az underclass fogalom pontosabb meghatározásával és a háttérben meghúzódó strukturális tényezők feltárásával (Aponte 1990; Katz 1993). Az underclass behaviorista megközelítései jól egybecsengtek a szegényeket morális alapon kategorizáló diskurzussal, amelynek Amerikában (is) évszázadokra visszanyúló hagyománya van. A közbeszéd a '70-es években a gyermekeiket egyedül nevelő afroamerikai anyákkal, a belvárosi slumokban élő munkanélküli férfiakkal azonosította az underclasst, amely az érdemtelen szegénység új szinonimájává vált (Katz 2013: 205).

A Murray féle neokonzervatív érvelés az egyik leghatásosabb cáfolatát William Julius Wilson fogalmazta meg. Wilson (1987) az underclass kialakulásának legfőbb okát a férfiak tartós munkanélküliségében látta, amely az amerikai gyáripár hanyatlásával együtt járó strukturális munkanélküliség eredménye. Két olyan városökológiai folyamatot azonosított, amelyek az underclass kialakulásában alapvető szerepet játszottak. Ezek a koncentráció és az izoláció. Koncentráció alatt azt értette, hogy a faji megkülönböztetés enyhülésével a középosztálybeli és a viszonylag jó egzisztenciális feltételekkel bíró munkásosztálybeli afroamerikai családok elhagyták a belvárosi slumos övezeteket, hátrahagyva a munkanélkülieket és a legelesettebb helyzetben lévőket, akiknek körében így koncentráltabban jelentkeztek a különböző társadalmi problémák. Mindez földrajzi és társadalmi értelemben vett

izolációhoz vezetett, mert a jobb helyzetben lévő családok kivonulásával a hátrahagyottak teljesen elveszítettek minden kontaktust a mainstream társadalommal és a potenciális munkáltatókkal. Ez az alapvető intézmények (iskola, üzletek, szolgáltatások, templomok) hiányához, a társadalmi normák meggyengüléséhez és a gettó-szubkultúra kialakulásához vezetett.

Mivel Wilson az underclass vizsgálata során az osztályelemzést helyezte előtérbe a rasszizmus problémájával szemben, és emellett írásában teret szentelt azoknak az önromboló magatartásmintáknak és devianciáknak a leírására, amelyek a gettó-szubkultúrát jellemzik, baloldali kritikusi egyrészt a rasszizmus problémájának elbagatellizálásával, másrészt az áldozatok hibáztatásával vádolták (Harvey-Reed 1996: 474-476).

A fentiekben talán sikerült érzékeltetni azt, hogy melyek voltak a sajátosságai annak a diszkurzív mezőnek, amelyben a szegénység kultúrája elmélet fogadtatásra talált. És ez a fogadtatás az akadémiai szféra nagy részéről nem volt túl kedvező. Az underclass vita során konzervatív oldalról egyes szerzők arra használták fel Oscar Lewis műveit, hogy az ott kifejtett gondolatmenetet kiforgatva alátámasszák a különbségtételt „érdemes” és „érdemtelen” szegények között, és a szegénység kultúráját az „érdemtelen szegényekre” jellemző „patológiákkal” azonosítsák (Katz 1993: 13). Ez az oka annak, hogy Lewis elméletével kapcsolatban - a benne megfogalmazott marxista ihletettséggű kapitalizmuskritika ellenére - számos igazságtalan bírálat látott napvilágot baloldali társadalomtudósok tollából (Harvey - Reed 1996).

Lewis egyik fő kritikus, az antropológus Charles A. Valentine *Culture and Poverty* (1968) című írásában fejtette ki kritikái észrevételeit a szegénység kultúrája elmélettel, valamint annak empirikus megalapozottságával kapcsolatban. Valentine elsősorban azt veti Lewis szemére, hogy elmélete lehetőséget ad az áldozathibáztató érvelés megalapozására.

Eleanor Burke Leacock 1966-ban társadalomtudósok részvételével konferenciát szervezett melynek tárgyát a szegénység kultúrája elmélettel kapcsolatos kritikák alkották. A szimpóziumon elhangzott előadásokat, más szerzők műveivel kibővítve később gyűjteményes kötetben is megjelentette. A könyvhöz írt előszavában aggodalmát fejezi ki amiatt, hogy a szegénység kultúrája elmélet túlzott népszerűsége tesz szert, mivel Lewis koncepcióját annak a 19. századi tradíciónak folytatásaként értelmezi, amely magukat a szegényeket tette felelőssé helyzetükért. Meglátása szerint a szegénység kultúrája elméletben ugyanez az érvelési mód köszön vissza tudományos terminológiába bújtatva (Leacock 1971:10-11). A kötetben közölt

írásában Anthony Leeds szociáldarwinizmussal vádolja Lewist, és annak a veszedelmeit tárgyalja, hogy könyvei számos idegen nyelvre lefordítva a kritikai érvekkel kevésbé felvértezett olvasók széles tömegeihez jutnak el világszerte (Leeds 1971: 278).

Amellett, hogy a Lewis népszerűsége miatti aggodalmak némi szakmai féltékenységet is sejtetnek, a fenti kritikák igencsak megalapozatlannak tűnnek, ha figyelmesen olvassuk Lewis műveit. Ahogyan a korábbiakban láttuk, a szerző strukturális okokra vezeti vissza a szegénység kialakulását, és az általa tanulmányozott szubkulturális sajátosságok létrejöttét is ugyanezen strukturális tényezőkben kereste. Messze távol áll tehát tőle az áldozathibáztató érvelés. Terepmunkája során is mindvégig következetesen visszautasította kollégái minden olyan javaslatát, amely esszencialista, biologizáló értelmezések felé nyitott volna utat (Roseblatt 2009). Az elméletét elutasító kritikák sokkal inkább arra a kontextusra reflektálnak, amelyben az megfogalmazódott, semmint arra, amit Lewis valójában leírt. Ezt jelzi az is, hogy míg az Egyesült Államokban áldozathibáztató érvelésként értelmezték művét, addig a Franciaországban az olvasók radikális társadalomkritikát láttak benne (Bourgeois 2001).

### **Milyen értelemben kultúra a szegénység kultúrája?**

Az antropológia és a szociológia kultúra fogalmi körüli viták és problematikák jól ismertek, és igencsak messzire vezetnek, ezért a tárgyalásuktól itt tartózkodom. Annyiban érdemes csak utalni erre a kérdéskörre, amennyiben rávilágít arra, hogy a Lewis által használt kultúra fogalmat érő kritikák meglehetősen nehezen értékelhetőek, mivel nem létezik semmiféle konszenzus azzal kapcsolatban, hogy mit is kell kultúra alatt értenünk. Mindez persze kérdésessé teszi azt, hogy mennyire volt szerencsés döntés Lewis részéről az, hogy az általa tanulmányozott jelenséget a szegénység kultúrájaként nevezte meg egy olyan korszakban, amikor a kultúra fogalom használata az antropológusok körében is rendkívül problematikussá vált.

A kritikák egy része a kései Boas kultúrafelfogásából kiindulva bírálja a szegénység kultúrája koncepcióját (Scroggins 2020; Varenn - Scroggins 2015). Némileg leegyszerűsítve ez a kritika Boas azon meglátására épít, mely szerint az emberi faj rendkívüli alkalmazkodóképességének köszönhetően akár nagyon hasonló körülmények között is az adaptáció legkülönbözőbb módjai és variációi lehetségesek. Ennek megfelelően a szegénység, mint léhelyzet is többféle alkalmazkodási formát hívhat életre, tehát nem szükségszerű, hogy a szegénység kultúrája kialakuljon. Ez a kritika nem veszi figyelembe azt, hogy Lewis egyetlen egyszer sem állította azt, hogy szegénység kultúrája az egyetlen módja a szűkös

körülményekhez való alkalmazkodásnak. Sőt, mint láttuk, maga is megnevezett olyan szegénységben élő társadalmi csoportokat, amelyekre nem jellemző a szegénység kultúrája. Pontosan definiálta azokat a társadalmi körülményeket, amelyek *kedveznek* e szubkultúra kialakulásának, de nem feltételezte azt, hogy létrejötte ezen körülmények fennállása esetén mindenképpen szükségszerű (Lewis 1968: 12).

Valentine (1968) amellett érvel, hogy a kultúra fogalom használata helyett a szubkultúra kifejezés lenne a helytállóbb. Lewis - ahogyan ezt Valentine bírálataira adott válaszában is kifejti (Lewis in Valentine és mások 1969) - több helyen szubkultúraként hivatkozik a szegénység kultúrájára, és csak az egyszerűség kedvéért használja a kultúra fogalmat. Margaret Mead szerint pedig inkább a „modern kultúra szegény verziója” lenne a megfelelő meghatározás (Mead in Valentine és mások 1969). Kérdéses persze, hogy ezek az alternatív meghatározások mennyivel vetnek több fényt a koncepció lényegére, tekintve, hogy a szubkultúra vagy a modernitás/modern kultúra fogalmaknak is sokféle olvasta lehetséges.

Leeds szerint, ha a kultúra terminus bevett értelmezéseiből indulunk ki, akkor Lewis fogalomhasználata nem adekvát, hiszen a szegénység kultúrája térben és időben nem behatárolható, és nem egy partikuláris közösség hagyományait és értékrendszerét jelenti (Leeds 1971: 232). Ez kétségkívül így van, amennyiben a „bevett” kultúra fogalmakból indulunk ki. Leeds ezzel rávilágít arra, hogy Lewis kultúra fogalma nem köthető teljes mértékben egyetlen antropológiai tradícióhoz sem, mivel kutatási tárgya meglehetősen eltér mindattól, amit a klasszikus antropológia képviselői tanulmányoztak.

A szegénység kultúrája elmélet bírálóinak annyiban igazat kell adnunk, hogy Lewis úgy használja a kultúra és a kulturális vonás (cultural trait) fogalmakat, hogy közben nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy saját definícióját a meglévő értelmezésekhez hozzákösse vagy azoktól pontosan elhatárolja. Ugyanígy többször értékekre és értékrendszerekre hivatkozik anélkül, hogy számot adna ezek mibenlétéről, jelentőségéről és keletkezéséről. Egy helyen azt írja, hogy a szegénység kultúrájában élők esetében fontos különbséget tennünk aközött, amit mondanak, és amit a valóságban tesznek, mert ugyan tudatában vannak a középosztálybeli értékeknek, és olykor hangoztatják is őket, de mégsem eszerint élnek (Lewis 1968: 7). Mintha egy pillanatra elfeledkezne arról, amit egyébként ő maga is állít, vagyis, hogy a szegények életmódja azért nem tükrözi ezeket az értékeket, mert *nincs lehetőségük rá*, hogy a többségi társadalom által elfogadott értékrend szerint éljenek. Ha ez így van, akkor viszont nincs értelme annak, hogy a szegénység kultúrájában az értékeknek jelentőséget tulajdonítsunk. Fogalomhasználata ebben az értelemben valóban kevésbé tudatos és kimunkált.

Ugyanakkor a szegénység kultúrájáról adott leírásaiból és definícióiból kiderül, hogy a kultúra e specifikus formája magában foglalja egyrészt az adaptáció mozzanatát, vagyis a környezeti feltételeknek megfelelő válaszok kialakítását, másrészt enkulturációt is jelent, vagyis a társadalmi világban megtapasztalt korlátok interiorizációját, és a szűk környezetben észlelt minták szocializáció általi elsajátítását. Ez a megközelítés teszi lehetővé a társadalmi és az egyéni összekapcsolását, és ebben az értelemben rokonítható Lewis koncepciója a bourdieui elmélettel.

A fentiekben hivatkozott kritikák jól illusztrálják azt, hogy a kultúra fogalom használata önmagában is sok félreértésre ad okot. Még problematikusabbá válik, ha a szegénységgel összefüggésben használjuk. A kortárs szakirodalomban is megoszlanak a vélemények arról, hogy mennyire adekvát a szegénység kutatások kapcsán a kultúra fogalom alkalmazása (v.ö. Small-Harding-Lamont 2010; Patterson - Fosse 2015). Mindenesetre a kultúra fogalom alkalmazása körül folytatott csatározások semmit nem mondanak el arról, hogy a szegénység kultúrája elméleti keretként való alkalmazása mennyire segíti elő az empirikus kutatások interpretálhatóságát, és milyen mértékben teszi lehetővé a társadalmi valóság jobb megértését.

### **Módszertani kritika**

Lewis módszertani eljárásaival kapcsolatban a legrészletesebb kritikát Valentine (1968) fogalmazta meg. Más szerzők jórészt az általa alkalmazott érveket vették át (összefoglalóan lásd Varenn - Scroggins 2015). Valentine némi önellentmondásba keveredik két legfontosabb kritikai észrevételének kifejtése során. Egyes szöveghelyeken (Valentine 1968: 52-53) azt kifogásolja, hogy a Lewis által kiválasztott család nem reprezentatív a sokaságra nézve. Vagyis szerinte eleve olyan családokat vizsgált, amelyekre jellemző a szegénység kultúrája, annak érdekében, hogy az eredmények alátámasszák elméletét. Az ezt követő oldalakon viszont részletesen, példák sokaságát felvonultatva mutatja be, hogy a Lewis könyveiből megismert személyekre sok szempontból nem jellemző a szegénység kultúrája, amiből arra következtet, hogy a szegénység kultúrája koncepció empirikusan megalapozatlan.

Lewis célja a vizsgált családok tagjaival készült interjúk bemutatása során azonban nem az volt, hogy a szegénység kultúrájának elterjedtségét bizonyítsa. Az általa megalkotott koncepció ideáltípus, amely a „valóság meghatározott elemeinek *gondolati* felfokozásával jött létre” (Weber 1998[1904]:47, kiemelés az eredetiben). Lewis beszámol róla, hogy elmélete elsősorban azokon az adatokon alapul, amelyeket Mexikóban 171 család körében gyűjtött össze, másrészt saját eredményeit összevetette más társadalomkutatók megfigyeléseivel is.

Mindezek alapján vonta le a következtetést, hogy bizonyos szubkulturális jellegzetességek az átlagosnál elterjedtebbek a szegény népesség körében, és bizonyos körülmények valószínűsítik ezeknek a sajátosságoknak az előfordulását (Lewis in Valentine és mások 1969). Mivel ideáltípusról, vagyis olyan gondolati absztrakcióról van szó, amely tiszta formájában ritkán fordul elő valóságban, nincs értelme annak, hogy a reprezentativitást és a megfelelő mintavételi eljárásokat kérjük számon az empirikus anyagon. Annyiban azonban igazat kell adnunk Valentine-nak, hogy Lewis nem sokat bajlódik azzal, hogy az általa létrehozott analitikus eszköz alkalmazását bemutassa az interjúk elemzése segítségével. A viszonylag rövid teoretikus fejezeteket könyveiben rendkívül gazdag és értékes tényanyag követi. Ezek a fejezetek lényegében az általa készített interjúk szerkesztett változatai, amelyekből színes individuális portrék rajzolódnak ki, de a szerző ezeket szinte egyáltalán nem kommentálja, és az értelmezést teljes mértékben az olvasóra bízta (Valentine 168:51). Tehát az elmélet szerzőjétől semmit sem tudunk meg arról, hogy a szegénység kultúrája néven létrehozott tudósi konstrukció milyen módon lehet segítségünkre a szegénységkutatások során az adatok értelmezésében.

### **A szegénység kultúrája és a roma underclass**

Az underclass és a szegénység kultúrája elméleteket Magyarországon Ladányi János és Szelényi Iván alkalmazták a szegénységben élő roma népesség vizsgálatánál (Ladányi-Szelényi 2004; Ladányi 2012). A szerzőpáros az underclass Wilson féle definíciójából indul ki, mivel meglátásuk szerint általa leírt folyamatok bizonyos analógiákat mutatnak a térségünkben lejátszódott átalakulás sajátosságaival. Olvasatukban az underclass a kirekesztés egy speciális formáját jelenti, amely jelentős gazdaság- és társadalomszerkezeti átrendeződések (dezindusztrializáció, piacgazdaságba való átmenet) esetén alakul ki. Megközelítésük strukturalista, ugyanakkor, mintegy „közbejövő változóként” figyelembe veszik a strukturális feltételek által kitermelt viselkedésmintákat, kulturális jellegzetességeket is, amelyek végképp megnehezítik a marginalizált helyzetből való kitörést. Azzal kapcsolatban, hogy a szegénység kultúrája milyen szerepet tölt be a szegénység újratermelődésében, Lewis megközelítését fogadják el:

*„Abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a szegénység kultúrája relatív autonómiával rendelkezik azokhoz a strukturális feltételekhez képest, amely feltételek létrehozták ezt a kultúrát. Más szóval, azt feltételezzük ugyan, hogy a szegénység kultúrájának létrejötte strukturális változások következménye, de ugyanakkor azt is gondoljuk, hogy ha már kialakult*

*ez a kultúra, nagymértékben megnehezíti a mélyszegénységből, kirekesztettségéből való kitörést” (Ladányi-Szelényi 2004: 25).*

E hipotézis nyilvánvalóan akkor igazolható, ha empirikusan kimutatható az, hogy a kulturális sajátosságok valóban szerepet játszanak a szegénység reprodukciójában. A szerzők a csenyétei cigánység körében végzett kutatásaik alapján számos példán keresztül mutatják be azt, hogy a szegénység kultúrája miként nehezíti meg a mélyszegénységből való kiemelkedést. Három fontosabb kulturális jellegzetességet emelnek ki, amelyek ebben szerepet játszanak: a szélsőséges egyenlősdi, a tekintélyek és a bizalom hiányát, valamint a beszűkült időhorizontot. A szélsőséges egyenlősdi azt jelenti, hogy a közösség megbélyegzi és közösségellenesnek tekinti azt a tagját, aki valamivel jobb jövedelmi helyzetre tesz szert, és „fölös” vagyonát nem hajlandó a többiek között szétosztani. Az egalitarizmus e formája védelmi funkcióval bír, és közösségerősítő mechanizmusként is működik, ugyanakkor mivel a közösség ellehetetleníti tagjai számára a felemelkedést, az egész csoport számára is lehetlenné válik a szegénységből való kitörés. A bizalom és a tekintély hiánya azért járul hozzá a szegénység reprodukciójához, mert rendkívül megnehezíti azoknak az innovatív programoknak a kivitelezését, amelyek a gazdasági felemelkedést szolgálhatnák, mivel nincsenek legitim hatalommal bíró helyi vezetők, akikre támaszkodni lehetne a közösség megszervezésében. A beszűkült időhorizont alatt azt értik, hogy a tartós nélkülözésben élők esetén a jelenben mutatkozó szükségletek azonnali kielégítése elsőbbséget élvez a takarékoskodással, a jövőre való tervezéssel szemben. Ilyen példák a tartósabb megélhetést biztosító munkaeszközök, vetőmag értékesítése, vagy a legszélsőséges esetben saját lakóházuk szétbontása szintén az építőanyagok értékesítése, vagy tüzelőanyag kinyerése céljából. Ezek a viselkedésminták a külső szemlélő számára irracionálisnak tűnhetnek, viszont a mélyszegénységben élők szempontjából nagyon is racionálisak. Lewis elméletével összhangban tehát Ladányi és Szelényi is túlélési eszközként tekintenek a szegénység kultúrájára, amely ugyan segít átvészelni a súlyos nélkülözést, ugyanakkor végképp lehetlenné teszi a szegénységből való kitörést.

A szegénység kultúrája elmélet fenti olvasata valószínűleg jobban megfelel Lewis eredeti szándékainak, és jól példázza azt, hogy empirikus kutatások esetén hogyan alkalmazható a koncepció. A szegénység kultúrája, mint „közbejövő változó” ebben az értelmezésben közvetítő szerepet játszik struktúra és cselekvés kölcsönhatásaiban, vagyis az egyes társadalmi csoportokra jellemző habitusként értelmezhetjük.

## **A szegénység kultúrája, mint habitus**

Ahogy a korábbi fejezetekből láthattuk a szegénység kultúrája elmélet alkalmazását problematikusá teszi a sok félreértésre okot adó kultúra fogalom használata, valamint az, hogy - az elmélet szerzőjének szándékai ellenére - a szegénység kultúrájának létrejött egy olyan értelmezése, amely szerint e szubkultúra nem következménye, hanem oka a szegénységnek. Mindez azonban még nem ad okot arra, hogy használatát elvessük. Ahogyan korábban utaltam rá, Lewis koncepciója alkalmas arra, hogy az egyéni cselekvés és a társadalmiság közötti kapcsolatot megragadjuk. Ebben az értelemben azokkal a dualista társadalomelméletekkel rokonítható, amelyek ágencia és struktúra, módszertani individualizmus és kollektívizmus, szubjektívizmus és objektívizmus klasszikus ellentéteit meghaladva törekedtek a társadalmiság értelmezésére. Ez a megközelítés hozzájárulhat annak megértéséhez, hogy a társadalmi viszonyok újratermelése szempontjából milyen szerepe lehet a cselekvőknek, és fordítva, miként képesek a társadalmi viszonyok, objektív struktúrák befolyásolni a cselekvőket. A szegénység kultúrája, mint jelenség értelmezéséhez különösen hasznos lehet Pierre Bourdieu habitus fogalmának az alkalmazása, mivel a bourdieu-i szociológia középpontjában a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának és újratermelésének magyarázata áll.

Bourdieu elgondolásában a társadalmi világ egy olyan térként ábrázolható, amelyben az ágensek, és az ágensek csoportjainak pozícióit az általuk birtokolt ösztöke mennyisége és az ösztökén belül a különböző tőketípusok (gazdasági, kulturális) aránya jelöli ki. A pozíciók mindegyikéhez a neki megfelelő habitus rendelhető hozzá. A habitusok, mivel egymástól megkülönböztetett pozíciók termékei, olyan gyakorlatokat generálnak, amelyek maguk is megkülönböztető jellegűek, és ezáltal hozzájárulnak az egyenlőtlen viszonyok fennmaradásához (Bourdieu 2002 [1994]a).

A fenti értelemben a szegénység kultúrájaként számon tartott jellegzetes attitűdöket (jelen-orientáció, fatalizmus, bizalmatlanság, impulzivitás) is tekinthetjük a habitusban rögzült tartós beállítódásoknak, amelyek egyrészt az anyagi nélkülözés és a szegénységet, kirekesztettséget létrehozó strukturális mechanizmusok termékeként jönnek létre, másrészt a Ladányi - Szelényi szerzőpáros által leírt tipikus gyakorlatokban öltenek testet. És valóban visszahatnak szegénységben élők társadalmi helyzetére, hiszen, amint láttuk, megnehezítik a szegénységből való kitörést. Továbbá, mivel hatással vannak a szegénység percepciójára a többségi társadalom körében, megkülönböztető jelleggel is bírnak.

A habitus más megfogalmazásban egyfajta gyakorlati érzéket is jelent. Az ágensek gyakorlataik során a legtöbbször nem tudatos stratégiákat követnek, de gyakorlataik és eljárásaik objektíve mégis egy célhoz igazodnak. Ez azáltal lehetséges, hogy az őket körülvevő világ saját perspektívájukból észlelt struktúráit a szocializáció folyamán interiorizálják, és e struktúrák a habitusban rögzülve alakítják gyakorlataikat. Tehát egyfajta játszmaérzékre tesznek szert, amely lehetővé teszi számukra az észlelés előtti anticipációt, vagyis, hogy egy konkrétan el nem gondolt, mégis meghatározott jövő irányába igazítsák gyakorlataikat (Bourdieu (2002 [1994]b, 2009 [1972])). A várakozások és az aspirációk a habitusban rögzült diszpozíciók által az objektív esélyekhez igazodnak. Ahhoz, hogy valaki befektessen a játszmába, szükséges az, hogy játékérzékük (habitusuk) révén legalább minimális esélyét anticipálják annak, hogy a játékba való befektetéseik, fáradozásaik megtérülnek, és előbb-utóbb profitálhatnak a részvételből. A társadalmi világban azonban a játékosok nem egyenlő esélyekkel indulnak. Azok számára, akiket a játszmából kizártak, nem marad más, mint a fatalista beletörődés, a lemondás a jövő tervezéséről (Bourdieu 2000 [1997]: 221). Az a találatosság tehát, amely a változó gazdasági körülményekhez való megfelelő alkalmazkodáshoz szükségeltetik (pénzkezelés, szakmaválasztás, iskolatípus választás) egyenlőtlenül oszlik meg a társadalomban. A gazdasági és a kulturális tőke bizonyos fokának megléte szükséges ahhoz, hogy kialakulhassanak azok a képességek, beállítódások, amelyek az alkalmazkodáshoz szükségesek (Bourdieu 1978 [1974]).

Tehát az „észszerű” gazdasági gyakorlatok és a hosszabb távú stratégiák (oktatásba való beruházás) kialakításának képessége, a jövő tervezése, vagyis az „észszerű habitus” csak sajátos gazdasági körülmények között alakul ki. A mélyszegénységben élők habitusába bevésődnek azok az objektív körülmények, amelyek között élni kényszerülnek, és ezek képezik az alapját annak a realitásérzéknek, amely végül lemondásra, beletörődésre, vagy álmodozásra készíteti őket.

Amikor a társadalom a szegénységben élőket hibáztatja „rossz” döntéseikért, az iskolai előremenetel iránti közömbösségükért, „észszerűtlen” pénzkezelésükért, akkor megfelelnek arról, hogy ezek a beállítódások adott társadalmi pozíció feltételeihez való alkalmazkodás következményeként alakulnak ki. És ebből a szemszögből nézve attitűdjeik nagyon is racionálisak, abban az értelemben, hogy megfelelnek a boldogulásra való valóságos (objektív körülményeik által valószínűsített) esélyeiknek.

A habitus eredendően reflektálatlan elemei egyes esetekben, tudatossá, explicitté tehetőek, és ezáltal végső soron formálhatóak. Ugyanakkor ez csak jelentős erőfeszítések árán

érhető el, és a változás soha nem lesz teljeskörű (Bourdieu 2016 [2000]:45). Az ágensek, abban az esetben is, ha pillanatnyi helyzetük többféle választási lehetőséget kínál, akkor is hajlamosak osztályhabitusuknak megfelelő döntéseket hozni, mert a habitust kitermelő körülmények bensővé válnak, szükségből preferenciává alakulnak. Ez az oka annak, hogy ha valakinek élete folyamán megváltozik az osztályhelyzete, habitusa még sokáig a korábbi társadalmi pozíció vonásait fogja őrizni (Bourdieu 1984 [1979]: 374). Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a szegénység kultúrája bizonyos mértékben képes függetlenedni azoktól a körülményektől, amelyek létrehozzák. Oscar Lewis azon megfigyelése, hogy e jellegzetes attitűdök a körülmények kedvező alakulása esetén is nehezen változnak meg, értelmezhető úgy, hogy a habitus nehezen adaptálódik a megváltozott feltételekhez, és az életpálya korábbi szakaszait meghatározó objektív körülmények bevésődése által olyan tartós diszpozíciók alakulnak ki, amelyek a későbbiekben már nehezen formálhatóak újra a megváltozott élethelyzetnek megfelelően.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy amikor a szegénység kultúrájáról beszélünk, akkor ez alatt nem egy összefüggő érték és normarendszert kell értenünk, hanem a habitus részeként értelmezett tartós beállítódásokat, amelyek a gyakorlatok és eljárások bizonyos módjait valószínűsítik. Lewis elmélete a szegénység kultúrájáról egyáltalán nem mond ellent a bourdieu-i értelmezésnek, mivel a szegénység kultúráját valóban adaptációs mechanizmusnak tekinthetjük, amennyiben a habitus adaptálódását jelenti az objektív létfeltételekhez. Ebben az értelmezési keretben interpretálva talán eloszlathatóak azok az aggodalmak, amelyek a szegénység kultúrája koncepcióval kapcsolatban felmerülhetnek az idők során született számos (félre)értelmezésből és a szerző által kevésbé konzekvensen alkalmazott terminológiából adódóan.

### **Összegzés, konklúzió**

A fentiekben áttekintettük a szegénység kultúrája elméletet, és a koncepciót ért legfontosabb kritikai észrevételeket. Úgy tűnik, hogy az áldozathibáztatás vádja, amely leggyakrabban felmerül Oscar Lewis műveivel kapcsolatban, nem annyira azon alapszik, amit a szerző valójában leírt, hanem sokkal inkább arra a kontextusra reflektál, amelyben megfogalmazódott. További félreértésekre ad okot a kultúra, kulturális vonás, értékek és értékrendszerek fogalmainak kevésbé konzekvens alkalmazása a szerző részéről. Mindazonáltal ezek a problémák még nem indokolják azt, hogy a szegénység kultúráját, mint értelmezési keretet elvessük. Egy pontosabb definíció hozzásegíthet a félreértések tisztázásához, és ahhoz is hozzájárulhat, hogy megértsük azoknak az összetett hatásoknak a működését, amelyek

hozzájárulnak a mélyszegénység generációkon átívelő újratermelődéséhez. A fentiekben a szegénység kultúrája elmélet egy olyan lehetséges olvasatát mutattam be, amely Bourdieu habitus elméletén alapszik. Eszerint a szegénység kultúrája valójában nem kultúra, nem értékek és normák koherens rendszere, hanem olyan diszpozíciók struktúrája, amelyek a mélyszegénységben élők által elszenvedett halmozott hátrányok hatására alakulnak ki, és olyan gyakorlatokat generálnak, amelyek hosszútávon még inkább megnehezítik ezeknek a hátrányoknak a leküzdését. A lakhatási, munkaerőpiaci, jövedelmi, oktatási egyenlőtlenségek, a jóléti támogatások elégtelensége, a szegregáció, a társadalmi élet minden területén jelenlévő diszkrimináció abba az irányba hatnak, hogy a mélyszegénységben élők életpályájuk kezdetétől fogva folyamatosan olyan akadályokkal szembesülnek, amelyek lehetetlenné teszik a tervezést, és semmisé tesznek minden olyan próbálkozást, amely életkörülményeik jobbítására irányulna. Ezeknek a tapasztalatoknak a bevéssődése kedvez azon sajátos habitus kialakulásának, amit Oscar Lewis a szegénység kultúrájának nevezett. Következésképpen mind a szegénység, mind pedig a szegénység kultúrájának nevezett jelenség felszámolásához az első lépést a szegénységet és a kirekesztettséget létrehozó makrostrukturális tényezőknek az átalakítása jelenti.

### **Irodalom**

Aponte, Robert (1990): Definitions of the Underclass: A Critical Analysis. In Gans, H. K. (szerk.): *Sociology in America*. New Bury Park: Sage Publications, 117-138.

Bourdieu, Pierre (1978 [1974]): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In Bourdieu, P. (szerk.): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237-310.

Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul.

Bourdieu, Pierre (2000 [1997]): Social Being, Time and a Sense of Existence. In Bourdieu, P. (szerk.): *Pascalian Meditations*. California. Stanford: Stanford University Press, 206-245.

Bourdieu, Pierre (2002 [1994]a): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, P. (szerk.): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó, 11-29.

- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]b): Lehetőséges-e érdekmentes cselekvés? In Bourdieu, P. (szerk.): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó, 127-145.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázlatja & három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, Pierre (2016 [2000]): Habitus. In Hillier, J. - Roosky, E. (szerk.): *Habitus: A Sense of place*. London: Routledge, 43-49.
- Bourgois, Philippe (2001): Poverty, culture of. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 11904-11907.
- Durkheim, Émile (1982 [1897]): *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Geary, Daniel (2015): *Beyond civil rights. The moynihan report and its legacy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Harvey, David L. - Reed, Michael H. (1996): The culture of poverty. An ideological analysis. *Sociological Perspectives*, 39(4): 465-495.
- Katz, Michael B. (1993): Introduction. The Urban „Underclass as a Metaphor of Social Transformation. In Katz, M. B. (szerk.): *The „Underclass” debate. Views from history*. Princeton: Princeton University Press, 3-23.
- Katz, Michael B. (2013): *The Undeserving Poor. America's Enduring Confrontation with Poverty*. New York: Oxford University Press.
- Ladányi, János - Szelényi, Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ladányi, János (2012): *Leselejtezettek*. Budapest: L'Harmattan.
- Leacock, Eleanor Burke (1971): Introduction. In Leacock, E. B. (szerk.): *The Culture of poverty. A critique*. New York: Simon and Schuster, 9-37.
- Leeds, Anthony (1971): The concept of the "culture of poverty": Conceptual, logical, and empirical problems, with perspectives from Brazil and Peru. In Leacock, E. B. (szerk.): *The Culture of Poverty. A critique*. New York: Simon and Schuster, 226-284.

- Lewis, Oscar (1959): *Five families. Mexican case studies in the culture of poverty*. New York: Basic Books.
- Lewis, Oscar (1965): *La vida. A Puerto Rican family in the culture of poverty - San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lewis, Oscar (1968): *A study of slum culture. Backgrounds for la vida*. New York: Random House.
- Lewis, Oscar (1968 [1961]): *Sanchez gyermekei*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Moynihan, David Patrick (1965): *The negro family: The case for national action*.
- Murray, Charles (1994 [1984]): *Losing ground. American social policy 1950-1980*. New York: Basic Books.
- Myrdal, Gunnar (1963): *Challenge to affluence*. London: Victor Gollanz Ltd.
- Patterson, Orlando - Ethan, Fosse (2015): *The cultural matrix: Understanding black youth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Roseblatt, Karin Alejandra (2009): Other Americas: Transnationalism, scholarship, and the culture of poverty in Mexico and the United States. *Hispanic American Historical Review*, 89(4): 603-641.
- Scroggins, Michael (2020): Poverty and the savage slot. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education* 14(2): 70-74.
- Small, Mario Luis - David J. Harding - Michéle Lamont (2010): Reconsidering culture and poverty. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 629(1): 6-27.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Valentine, Charles A. (1968): *Culture and poverty. Critique and counter-proposals*. Chicago: The University of Chicago Press

- Varenne, Hervé - Michael Scroggins (2015): Culture of poverty: Critique. In Wright, J. D. (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, 590-595.
- Weber, Max (1998[1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása” In Weber, M. (szerk.): *Tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- Wilson, William Julius (1987): *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago: The University of Chicago Press.